

Seljukly-abbasy gatnaşyklarynyň birinji döwri

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 23 января, 2025

Seljukly-abbasy gatnaşyklarynyň birinji döwri İLK
SELÇUKLU-ABBÂSÎ İLİŞKİLERİ

Giriş

Selçuklular tarih sahnesine çıktıklarında, Sünni-İslam dünyasının liderliğini nazari olarak Abbasi halifeliği temsil ediyordu. Hazreti Peygamber'in vefatından hemen sonra ortaya çıkan halifelik, asırlarca İslam toplumunun fikrî, idarî, sosyal ve siyasî gelişmesinde rol oynayan önemli bir müessese olmuştur. Bilindiği gibi, halifelik temeli din olan bir otoritedir. Halife ise, Peygamber'in vekili, ondan sonra Müslümanların idaresini üstlenen, İslam toplumunun en yüksek reisine verilen ünvandır. Halifenin görevi; dini himaye ve dünyayı idare etmektir.

Abbasi Devleti, Hz. Peygamber'in amcası Abbas'ın soyundan gelenler tarafından kurulduğu için bu adı almıştır. İslam dünyasında, Emevi hükümetinin uyguladığı politikaları beğenmeyen muhalif gruplar arasındaki siyasi mücadeleyi kendi lehine çevirmeyi başaran Ebu'l-Abbas es-Saffah devetin kurucusudur. Abbasilerin iktidarda bulunduğu ilk bir asır içerisinde, devlet idaresinde ve kurumlarında önemli gelişmeler oldu ve İslam medeniyetine katkı sağlayacak kültürel faaliyetler gerçekleşti. Çok geniş topraklara sahip olan İslam dünyası, bu kısa sürede zenginlik ve refaha ulaştı. Fakat ikinci asrın ortalarından itibaren, halifelerin ülke yönetiminde gösterdikleri zaafiyet, özellikle yüksek rütbeli Türk komutanlarla halifeler arasında yaşanan siyasi çekişmeler merkezi otoriteyi zayıflattı ve İslam coğrafyası üzerinde irili ufaklı devletlerin kurulmasına yol açtı.

X. yüzyılın ortalarına doğru giderek gücünü kaybeden Abbasi

halifeliği, Bağdat ve civarında nşfuzunu arttırma mşcadelesi veren mahalli emirlere boyun eğmek zorunda kaldı. Nitekim 945 yılının Aralık ayında şiiliği benimsemiş olan Ahmed b. Bşveyh, Sşnni-İslam dşnyasının merkezi olan Bağdat'ı işgal etti. Halifelik, bir asrı aşan Bşveyhi hakimiyeti altında, yeni idarecilerin istedikleri an halifeleri iř başından uzaklaştırmaları, bazı halifelerin gşzlerine mil çekilerek etkisiz hale getirilmeleri, bazılarının da sefil bir şekilde Bağdat sokaklarına terkedilmeleriyle, bşyşk bir itibar kaybına uğradı. Bu dşnem halifeleri, bştşn yetkileri elinden alınarak Bşveyhi idarecilerinin tahsis ettiği az bir gelirle geçimlerini sağlamışlar ve halifelik sarayı içinde mşnzevi bir hayat sşrdşrmeye mahkum edilmişlerdi. Buna rağmen Bşveyhiler, bazı siyasi endişelerden ve bşlgedeki yoğun Sşnni halkın tepkisinden çekinerek Abbasi halifeliğine son vermeyip, şii geleneklerin yaygınlaştığı, etkisiz ve sembolik bir kurum olarak varlığını devam ettirmesine izin verdiler.

XI. yşzyılın ortalarına gelindiğinde, yaklaşık řç asırdır varlığını sşrdşrmeye çalışan Abbasi Devleti, halifeler ile yşksek rutbeli komutanlar, emirş'l-şmeralar, daha sonra da Bşveyhi emirleri arasındaki nşfuz mşcadelelerinden dolayı yabancı unsurların tesirinde kalmış ve iyice yıpranmıştı. Siyasi yşnden birçok irili ufaklı devletlere parçalanmış olan İslam dşnyası fikir ve mezhep mşcadeleleri ile içten içe kaynıyordu. Bilhassa Sşnni-İslam dşnyasının rakibi olan şii-Fatımiler siyasi nşfuzlarını Filistin, Suriye, Hicaz ve Irak bşlgelerinde arttırmışlar ve onların desteklediği batını akımların İslam medeniyetini baltalama hareketleri şiddetli ve tehlikeli bir biçim almıştı.

Selçuklular, Yakın Doğu İslam dşnyasının siyasi bakımdan zayıf bir duruma dşşmesinden faydalanarak, XI. yşzyılın ortalarına doğru İslam şlkelerine gşç ve akımlara başladılar. Kısa sşre sonra Horasan bşlgesinde hakimiyet kuran Selçuklu Bey'lerinin elde ettiği zaferler halifelik tarafından ilgiyle izlenmiş ve taraflar arasında ilk ilişkiler kurulmuştur.

I. Tuğrul Bey Devri

I. A. Diplomatik Faaliyetler

Tuğrul Bey dönemindeki Selçuklu-Halifelik ilişkilerini üç aşamada ele alabiliriz. İlk aşaması diplomatik faaliyetlerdir. Büyük Selçuklu Devleti ile Abbasi Halifeliği arasındaki ilk ilişkiler, devletin kuruluş yıllarına tesadüf etmektedir. Bu konuda ilk teşebbüsü Abbasi Halifesi Kaim Biemrillah yapmıştır. Çünkü o sırada Sünni-İslam dünyasının merkezi olan Bağdat Şii-Büveyhi devletinin tahakkümü altında olup, siyasi ve dini yönden büyük bir kargaşa içindeydi. Selçuklu Türkleri'nin Sunni inancı benimsemiş olmaları, Abbasi halifelerinin de aynı mezhebi temsil etmeleri, taraflar arasındaki alakayı kuvvetlendiriyordu. Halife, Selçuklu beylerinin Horasan ve İran'da yaptıkları fetihleri ve kazandıkları zaferleri ilgiyle takip etmiş ve onlarla hemen temas kurma ihtiyacı duymuştur.

Selçuklular 1038 yılında Gazneli ordusunu ikinci kez mağlup ederek istiklallerini ilan ettiler. Daha sonra Tuğrul Bey, yeni kurulan devletin hukukî ve fiilî reisi olarak Nişabur'a girdi ve kendi adına "Sultanu'l-muazzam" ünvanıyla hutbe okuttu. Bu olayın akabinde Abbasi halifesi, Tuğrul Bey'e elçiler göndererek Oğuzlar'ın ülkede yaptığı tahribatı engellemek ve memleketi imar etmek konusunda çaba göstermesini istedi. Tuğrul Bey, çok değer verdiği Abbasi halifesinden gelen bu talep üzerine, halifenin istek ve emirlerine saygılı olduğunu göstermek için Ebu Bekr et-Tûsî isimli bir elçiyi, hil'at ve hediyelerle Bağdat'a gönderdi.

Selçuklu-Halifelik ilişkilerinin gerçek anlamda Dandanakan Savaşı'nı müteakip başladığını söyleyebiliriz. Selçuklular 24 Mayıs 1040 tarihinde Dandanakan'da Gazneli ordusunu üçüncü kez yenilgiye uğratarak, öncekinden farklı, yeni bir devlet kurduklarından emin olarak Tuğrul Bey'in sultanlığını ilan ettiler. Diğer Selçuklu beyleri de bu idarede yer aldılar. Selçuklu beyleri, Dandanakan zaferi sonunda yaptıkları kurultayda aldıkları karar gereği, yeni kurdukları devletin tanınması ve meşruluğunun kabul edilmesi için başta Abbasi halifesi olmak üzere etraf emirliklere mektuplar gönderdiler.

Selçukluların Bağdat'a gönderdiği mektubun içeriği, yeni kurdukları devletin meşruluğunun halife tarafından tasdik edilmesi idi. Onlar, "saltanat sahibi olmanın" büyük ölçüde Abbasi halifesinin manevi desteğini almaya ve teveccühünü kazanmaya bağlı olduğunu biliyorlardı. Zira, o dönemde kurulan her yeni devlet, meşruluğunun tasdikini geleneksel olarak halifelikten talep ederdi. Tuğrul Bey'in elçilerini kabul eden halife, Sultan'a gerekli ünvan, lakap ve menşuları vermedi.

Bu sırada Tuğrul Bey İran ve Horasan'da feth ettiği yerlerde okuttuğu hutbelerde halifenin adını zikrettirerek, Sünni-Abbasi halifeliğine bağlı olduğunu gösteriyordu. Bağdat'da ise, Şii-Büveyhi idarecileri halkı ve halifeliği rahatsız edici davranışlar sergiliyor ve halifenin gelirlerine el uzatıyorlardı. Bu olayı haber alan Tuğrul Bey, Şii-Büveyhi hükümdarı Celalü'd-Devle'ye tehditkar bir mektup yazarak halifeyi ve halkı tedirgin eden davranışlarından vaz geçmesini istedi. Böylelikle halifeliği her türlü haksızlıklara karşı himaye edeceğini gösteriyordu.

Tuğrul Bey, Rey şehrini ele geçirdikten sonra (1043-1044), Abbasi halifesine ikinci kez elçi ve mektup göndererek kendisine gerekli itibar ve saygının gösterilmesini istedi. O, mektubunda; "halifenin vekili olduğunu, halka huzur getirdiğini ve adaleti sağladığını ve bu yüzden kendinden önceki hükümdarlardan (Gazneli Mahmud ve Mesud) daha çok saygı ve itibara layık olduğunu" ifade etti.

Halife Kaim Biemrillah, Tuğrul Bey'in bu isteklerine karşılık Sultan'ın halifelik konusundaki gerçek niyetini anlamak amacıyla meşhur alim İmam Maverdî'yi saltanat merkezi Rey'e gönderdi (1043-144). Maverdî, koyu bir Abbasi taraftarı olup hilafet ve saltanat konusunda eser kaleme almış bir teorisyendi. Dolayısıyla halifelik haklarını hem nazari olarak hem de pratikte savunabilecek ve bunu Sultan'a anlatabilecek en bilgili ve tecrübeli kişi idi. Uzun süre Sultan'ın yanında kalan Maverdî bir rapor hazırlayarak halifeye sundu. Bunun üzerine halife, Tuğrul Bey'in isteklerini kabul edeceğini belirterek bazı şartlar ileri sürdü. Tuğrul Bey güç ve kudretinin arttığı bir dönemde, bir takım vaadlerle halifenin

ileri sürdüğü şartların tamamını kabul edemeyeceğini bildirdi. Halife-Sultan arasındaki bu tür diplomatik faaliyetler daha sonraki yıllarda da devam etti. Nihayet 1046-7 yılında halife, Tuğrul Bey'in göndermiş olduğu bir elçiye, Horasan'ın idaresini tevcih ettiğine dair bir ferman verdi. Böylece halife, Selçuklu Devleti'nin Horasan'daki hakimiyetini hem fiilen hem de resmen tanıyarak meşruluğunu tasdik etti. Daha sonra, Tuğrul Bey'in İran'daki İsfahan'ı kuşatması sırasında (1050), muzdarip olan halkın istek ve ricaları üzerine halife, araya girerek Sultan'a bir mektup gönderdi. Mektubunda, Tuğrul Bey için, "meşru hükümdar", "Müslümanların sığınağı" ve "Rükne'd-Din Sultan Tuğrul Bey" ünvanlarıyla hitab ederek İsfahan halkına merhametli davranması için ricada bulundu. Böylece, halifeden talep ettiği ünvan ve lakapları alan Sultan Tuğrul Bey, halifeye ve diğer devlet adamlarına çok miktarda para ve hediyeler gönderdi.

Tuğrul Bey'in kudreti yayıldığı ve Selçuklu Devleti genişlediği nispette Bağdat'a hakim Şii- Büveyhilerin huzursuzluğu artıyor, Şii-Sünni mücadelesi şiddetleniyordu. Abbasi Halifesi Kaim Biemrillah bu gergin ortamı sona erdirmesi için gizlice gönderdiği bir mektupla, Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet etti (1052). Bu davetten iki yıl sonra tekrar halifenin isteği üzerine halifelik veziri Reisü'r- Rüesa ibnü'l-Müslime, Büveyhiler'in askeri valisi Besâsirî'ye karşı Tuğrul Bey'i Bağdat'a davet etti. Büveyhiler'in Bağdat askeri valisi Besâsirî halifeyi ve vezirini, Oğuzlar'ı kendilerine karşı tahrik etmekle suçluyor, tehdit ediyor ve hazine gelirlerine el koyuyordu. Böylece gerginleşen ortam ve artan davet üzerine Tuğrul Bey'in Bağdat'a müdahalesi gerekli oldu.

I. B. Askeri Faaliyetler

Bu dönem Selçuklu-Halifelik İlişkilerinin ikinci aşaması askeri faaliyetlerdir. Halifelik tarafından yapılan ısrarlı davetler üzerine Tuğrul Bey halifeyi ve Sünnî-İslam dünyasını rahatsız eden olaylara müdahale etme gereğine inandı.

Selçuklu ordusu hazırlıklarını tamamlayıp Bağdat önlerine

geldiğinde, Halife, Tuğrul Bey'in adının hutbelerde okunmasını emretti. Böylece ilk kez 15 Aralık 1055 günü Bağdat'da hutbe bir Türk hükümdarı adına okutuldu. Hutbede Büveyhi hükümdarı Melikü'r-Rahim'in adı da zikredildi. Tuğrul Bey bir süre sonra Büveyhi hükümdarı Melikü'r-Rahim'i karışıklıkların sorumlusu görerek tutuklattı. Böylece Irak'taki bir asrı geçen Büveyhi hakimiyetine son vermiş oldu (Aralık 1055).

Bir süre sonra Bağdat'a giren ve Büveyhoğulları Devleti'nin idare merkezi olan Dâru'l- Memleke'ye yerleşen Tuğrul Bey, kendi adına para bastırdı, şehre askerî vali atadı, devlet vergilerini Selçuklu hazinesine aktardı ve halifenin gelirlerini artırdı. Daha sonra, diğer şehirlere vali ve tahsildarlar tayin ederek Irak'ın idaresini ele geçirdi. Tuğrul Bey, Bağdat'da kaldığı süre içinde Dicle nehri kenarında, eski mahalleleri yıkıp, saray, sultan camii, evler ve çarşılar yaptırarak muvakkat bir süre için gelmediğini gösterdi.

Büveyhi Devleti'ne son veren sultan, halifeliği kaldırmadı. Bunun birçok nedeni olabilir. O devirde halifeliğin, Sünnî-İslam dünyasını temsil eden siyasi bir sembol, Müslümanların dinî ve dünyevî işlerini deruhte eden bir makam olması, halifelerin Peygamberin soyundan gelmeleri ve saygın ve imtiyazlı olmaları gibi nedenler göz önüne alındığında Tuğrul Bey'in halifeliği kaldırmamasının nedenlerini anlayabiliriz. Eğer halifelik ilga edilseydi, Sünnî-İslam dünyasının tepkisini çekebilir, bu yüzden Tuğrul Bey'in o devirde fethettiği yerlerde hakimiyet kurması güçleşebilirdi. Ayrıca, Sünnî-Abbasi halifeliğinin rakibi sayılan Şii-Fatımiler, bütün İslam dünyasında Şii mezhebinin yayılması ve hakim olması için çaba gösteriyorlardı. Ona karşı birincisinin himaye edilmesinin gerekli olduğu gibi nedenler, Tuğrul Bey'in böyle davranmasının sebepleri olarak izah edilebilir.

Tuğrul Bey'in Bağdat seferi sırasında, şehri terkeden Büveyhilerin Bağdat askeri valisi Arslan Besasirî, bir süre sonra Fatımiler'den yardım isteyerek, bir ordu oluşturdu. Bunun üzerine Tuğrul Bey, bir yıldan fazla kaldığı Bağdat'dan ayrıldı ve büyük bir ordu ile Besasirî üzerine yürüdü (19 Ocak

1057). Kuzey Irak bölgesini aşırı şiilerden temizleyerek Bağdat'a döndü. Tuğrul Bey bu başarılı seferinden dönüşü sırasında Halife tarafından muhteşem bir törenle karşılandı ve halifenin huzuruna çıktı. Bu tarihi buluşmada, "Doğunun ve batının hükümdarı" (el-Melikü'l-Maşrik ve'l-Mağrib) ilan edildi. Halife, sultana "Dinin Direği" "Rükneddin"; "Halifenin ortağı" "Kasîmu Emiru'l-Müminin" ünvanları ile hitab etti. Ayrıca Halife, karşılıklı yapılan konuşmalarda "Allah'ın kendisine verdiği yerlerin tamamını Sultan'ın idaresine tevdi ettiğini ve kulların hukukunun korunmasını ona bıraktığını" ifade ettti. Bu toplantı sonucunda, halifelik yanında saltanat ayrı bir hukuki ve siyasi kurum olarak kabul edilmiş ve hem halifenin hem de sultanın görev, yetki saha ve sınırları değişmiştir. Selçuklu sultanı bütün yetkileri elinde toplayan, İslam dünyasının yegane lideri; Halife ise; saygı duyulan muhterem bir kişi olarak kaldı. Halifelik, Sünni-İslam dünyasını tek çatı altında toplayarak, birliğin sağlanması amacıyla sembolik bir kurum olarak varlığını sürdürdü.

Tuğrul Bey'in "Doğunun ve batının hükümdarı" ilan edilmesiyle, Türklerin, İslam'dan önce şuurunu taşıdıkları ve gerçekleştirmeye çalıştıkları "cihan hakimiyeti mefkuresi" İslamî devirde yeniden ortaya çıkmış oluyordu. Ayrıca, Halifenin tüm yetkilerini sultana devretmesi olayı, Türk-İslam tarihinde ilk laiklik uygulaması yorumlarına neden olmuştur.

Bir süre sonra Tuğrul Bey, amcaoğlu ve Musul valisi İbrahim Yınal'ın kendisine isyan ettiği haberini alınca, onun üzerine yürüdü. Sultanın şehirden ayrılmasını fırsat bilen Arslan Besasirî, Bağdat'ı işgal etti ve halifeyi sürgüne gönderdi. Bağdat'da yönetimi ele geçirip hutbeyi Mısır Fatımi halifesi adına okuttu. 4 Ocak 1059). Bağdat'daki Selçuklu idaresine son verip, halifelik vezirini katletti.

Tuğrul Bey, İbrahim Yınal isyanını bastırdıktan sonra işgal altındaki şehri kurtarmak için tekrar Bağdat'a döndü. Arslan Besasirî Tuğrul Bey'in geldiğini haber alınca, tam bir yıl işgalden sonra şehri terketti Aralık 1059). Bağdat'a giren Tuğrul Bey, esaret altında bulunan halifeyi şehre davet etti. Bu kez sultan, Halifenin şehre girişi esnasında onu karşılamak

üzere bizzat yola çıktı, huzurunda yer öptü ve sağ salim kurtulduğu için onu tebrik ederek sevincini belirtti. Halife de sultana bir kılıç kuşatarak iltifatta bulundu. Tuğrul Bey, halifenin bindiği atın yularını tutarak onu sarayına götürdü. Böylece halife eski makamına tevdi edilmiş ve azalan itibarı Tuğrul Bey sayesinde arttırılmış oldu Ocak 1060). Halifeyi kurtaran ve iade-i itibarını sağlayan sultan, böylece Sünnî-İslam dünyasının hayranlığını kazandı. Bu olay, Tuğrul Bey'in Bağdat'ı Şii-Büveyhi valisinin işgalinden kurtarmak için yaptığı ikinci Bağdat seferi olarak, kaynaklarda yer almaktadır.

Halifeyi Bağdat'daki makamına yerleştiren Tuğrul Bey, veziri Amidü'l-mülk'e, Kanun kitabını (vergi) getirmesini emretti ve halifelik gelirlerini arttırarak yeniden tespit etti. Bağdat'ı kendi adına yönetecek bir şahne tayin etti. Bağdat ve çevresini üç yıllığına iltizama verdi. Daha önce idari ve siyasi yönden belli bir statüye bağlanan halifelik bu kez yeniden malî, idarî ve hukukî bir statüye bağlanmış oldu. Mali yönden, sultanın tahsis ettiği arazinin geliri ile geçinmeyi kabul eden halife, Bağdat ve havalisinin idaresini tamamen sultana terketmiş oldu.

Tuğrul Bey döneminde belirlenen bu yeni statü ile hem halifenin, hem de sultanın görev, yetki saha ve sınırları değişti. Artık devlet idaresi, saltanat ve hükümlanlık ile siyasi nizam ve asayişin temini gibi bütün işler sultana; saltanat makamınca hazırlanan temliknâme ve menşurları mecburi tasdik etme işi halifeye ait oldu. Bununla birlikte halifenin adının, hutbelerde sultandan önce zikredilme geleneği sürdürüldü.

I. C. Akrabalık İlişkileri

Selçuklu-Halifelik ilişkilerinde diğer bir yol akrabalık ilişkileridir. Selçuklu hanedanı ile Abbasi halifeleri arasında akrabalık ilişkilerinin kurulması, her zaman taraflar arasında dostluk ve ittifakı teyid etme amacına yönelik olmuştur. Bu amaçla ilk kez 1056 yılında Halife Kaim

Biemrillah, Çağrı Bey'in kızı Hatice Arslan Hatun'la nikahlandı. Böylece başlayan sıhriyet ilişkileri daha sonraki dönemlerde de devam etti. Nitekim, 1063 yılında Sultan Tuğrul Bey, halifenin muhalefetine rağmen, Kaim Biemrillah'ın kızı Seyyide Hatun'la nikahlandı.

II. Alp Arslan Dönemi

Sultan Alp Arslan dönemi Selçuklu-Halifelik ilişkilerine baktığımızda, Tuğrul Bey döneminde belirlenen statünün devam ettirildiğini görüyoruz. Tuğrul Bey'in ölümü üzerine, Halife Kaim Biemrillah, hepsi de Büyük Selçuklu Devleti'nin vasalı olan mahalli emirlere haber gönderip, ortaya çıkan yeni şartlar karşısında ülkede asayiş sağlaması için alınacak tedbirleri görüşmeye çağırdı. Bunun üzerine şehirde asayiş sağlaması görevli Selçuklu Devleti'nin Bağdat temsilcisi şahne ile araları açıldı. Bu gerginlik, Alp Arslan'ın Selçuklu Devleti'nin başına geçmesine kadar sürdü. Bu olay istisna edilirse Alp Arslan döneminde, Selçuklu-Halifelik ilişkilerinin normal bir seyir takip ettiğini söyleyebiliriz. Selçuklu Sultanı Alp Arslan, daima okuttuğu hutbelerde, kendi adından önce halifenin adını, lakap ve ünvanlarını zikrettirmiş, Halife ile hiç yüzyüze görüşmemesine rağmen büyük saygı göstermiş, onların rakibi ve düşmanı olan Fatımîler karşısında yer almıştır. Malazgirt Savaşı'ndan önce Suriye-Mısır seferine çıkarak Fatımîlere karşı Sünnîliğin hamiliğini üstlenmiştir. Ani'nin fethi (1064), Malazgirt zaferi (1071) gibi olayların öncesinde ve sonrasında Abbasi halifesi Selçukluların başarısı için İslam dünyasına çağrıda bulunmuş, bu önemli zaferleri muhteşem törenlerle kutlamıştır. Zaman zaman Selçuklu yönetimiyle halifelik arasında idari, siyasi ve mali konularda gerginlik yaşanmış ise de bu gerginlikler hiç bir zaman ilişkileri koparacak seviyeye getirilmemiştir. Bu dönemde Selçuklu sultanı, veya veziri halifenin vezirini değiştirecek kadar olaylara müdahil olabiliyor; buna karşılık halife memnun olmadığı Bağdat şahnesinin değiştirilmesini sultandan talep edebiliyordu.

Alp Arslan döneminde, Selçuklu Devleti'nin İslam dünyasında sağladığı hakimiyete paralel olarak, halifelik üzerinde de otorite sağlanmış, halifelik Tuğrul Bey döneminde belirlenen statüye uygun, Selçuklu Devleti'ne bağlı bir kurum olarak varlığını sürdürmüştür. Alp Arslan sayesinde, halifeliğin itibar ve saygınlığı artmıştır. Nihayet, Sultan Alp Arslan'ın kızının, Halife'nin veliahtı Muktedi Biemrillah ile evlenmesi, taraflar arasındaki akrabalık bağlarını ve dostlukları kuvvetlendirmiştir.

III. Melikşah Dönemi

Melikşah dönemi, Selçuklu Devleti'nin hakimiyet sınırlarının en geniş olduğu, kültür ve medeniyet yönünden en ileri olduğu bir devredir. Selçuklu Devleti'nin İslam dünyası üzerinde kurduğu hakimiyete paralel olarak halifelik üzerinde de tam bir otorite sağlanmış ve Tuğrul Bey devrinde belirlenen statüye uygun bir politika izlenmiştir. Alp Arslan hayatta iken oğlu Melikşah'ı veliaht ilan etmiş ve bunu halifeye tasdik ettirmişti. Sultanın ölümünden sonra, kardeşi Kavurd taht iddiasında bulundu. Melikşah, amcası Kavurd'u taht iddiasından vazgeçirince, Bağdat'da Melikşah adına hutbe okutuldu ve halife tarafından gerekli lakap ve ünvanlar verildi.

Melikşah devrinin ilk yıllarında halife Kaim Biemrillah ölmüş, yerine Muktedi Biemrillah geçmişti. Devrin geleneklerine göre sultanların yeni halifeye biat etmesi gerekiyordu. Muktedi Biemrillah halifelik makamına geçince, Sultan Melikşah'ın kendisine biat etmesini istedi. Selçuklu sultanları kendi otoriteleri altında himaye ettikleri halifelere her zaman saygılı davranmışlar ve biat etmeyi ihmal etmemişlerdir. Bu geleneği Melikşah ta yerine getirerek, Abbasi halifesine kıymetli hediyeler göndermiş ve biat ettiğini bildirmiştir. İslam dünyasında sünni düşüncenin güçlenmesini isteyen Sultan Melikşah, selefleri gibi Abbasi halifeliğinin rakibi ve düşmanı olan Fatımilere karşı Suriye ve Mısır'da mücadele etmek üzere komutanlar tayin etti. Nitekim, Suriye'de yapılan

fetihlerle, bir çok şehirde hutbe Abbasi halifesi ve Selçuklu sultanı adına okutuldu.

Selçuklu Devleti ile Halifelik arasında Tuğrul Bey zamanında belirlenen statüye göre; halife, kendisine tahsis edilen bazı ikta gelirleriyle geçiniyordu. Bunun haricindeki yerlerden elde edilen vergiler, Selçuklu devlet görevlisi âmid ve ona bağlı memurlar tarafından tahsil ediliyordu. Zaman zaman bu vergi toplama meselesinde anlaşmazlık çıkmış ve taraflar arasında gerginliğe neden olmuştur.

Yine bu devirde halifelik, Selçuklu Devleti'ne bağlı bir kurum, halife de bu kurumun lideri olarak, Selçuklu Devleti'nin direktiflerine göre davranıyordu. Abbasi halifesi zaman zaman Selçuklu sultanı veya vezirinin emri ile kendi vezirini, mecburi ikamete zorlamak veya azletmek durumunda kalmış, yine sultanın direktifleri ile vezir tayin etmiştir. Bununla birlikte halife, Selçuklu Devleti'nden, mukabil isteklerde bulunabiliyor, halifeliğin yüksek makamlarına tayin edilecek bir görevli için, devlet görevlileri ile muhabere yapma lüzumu hissediyordu.

Taraflar arasında bürokraside yaşanan sorunlara rağmen Sulan Melikşah, iki kez Bağdat'a geldi ve halifeyi ziyaret etti. Bu ziyaretleri esnasında, halifelik tarafından hürmetle karşılanan Sultan Melikşah, yapılan tanışma merasiminde "Şarkın ve Garbın Sultanı" ilan edilerek, yüksek lakab ve ünvanlarla taltif edildi. Ayrıca Halife, Tuğrul Bey zamanında olduğu gibi, emaneti Sultan Melikşah'ın uhdesine tevdi ettiğini bildirdi. Sultan da halifeye gerekli hürmeti gösterdikten sonra, emaneti kendisine tevdi ettiğinden dolayı minnettarlığını ifade etti.

Selçuklu hanedanı ile Abbasi halifeleri arasında akrabalık münasebetlerinin kurulması, taraflar arasında dostluk ve ittifakı kuvvetlendirmek amacına yönelik olmuştur. Yine bu devirde taraflar arasında dostluğu pekiştirmek amacıyla akrabalık tesis edilmiş, halife, Sultanın kızı Mehmelek Hatun ile evlenmiştir. Fakat bu evlilik pek mutlu bir sonuç doğurmamış, hatta saltanatla hilafet arasında siyasi anlaşmazlıkların çıkmasına neden olmuştur.

Sultan Melikşah devrinin son günlerine doğru meydana gelen siyasi bunalım, taraflar arasında bir denge unsuru olmaya çalışan büyük vezir Nizamü'l-Mülk'ün bir suikast sonucu öldürülmesiyle, sultanın, halifeyi Bağdat'dan kovmasına kadar uzanmıştır. Ancak, halifenin Bağdat'ı terketmesi için verilen süre dolmadan Sultan Melikşah, yediği bir av etinden zehirlenerek ölmüştür. Sultanın bu ani ölümü, arkasında bir çok soru işareti bırakırken, olayın bir suikast olma ihtimali üzerinde duran tarihçiler, zanlılar arasında halifenin ismini zikretmeseler bile, olaya müdahil olma ihtimali üzerinde durmaktadırlar. Nitekim, Melikşah'ın ölümünden sonra karısı Terken Hatun, halifenin veliahtı olmasını istediği torunu Cafer'i, babası Muktedî'ye teslim ettikten sonra, kendi oğlu Mahmud'un tahta çıkarılması konusunda halife ile anlaşmıştır.

IV. Beryaruk ve Muhammed Tapar Dönemi

Bu dönem Selçuklu Devleti tarihinde Fetret Devri olarak bilinmektedir. Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra, başta Terken Hatun olmak üzere sultanın diğer oğulları Berkyaruk, Muhammed Tapar ve amcaları Tutuş taht mücadelelerine girmişlerdir. Bu dönemin yeni halifesi Ebu'l-Abbas Ahmed el-Mustazhir Billah genç ve tecrübesiz biri olarak olaylar karşısında aciz bir tavır sergilemiştir.

Önceki bölümlerde belirttiğimiz gibi, devrin mevcut geleneklerine göre sultanlar, saltanatlarının meşruiyetini sağlamak için, halifenin onayını almak zorundaydılar. Tahta çıkan ya da bu hususta mücadele eden taht müddeilerinin meşru hükümdar olarak ilanı, halifenin emriyle hutbelerde adlarının ve yine genellikle halife tarafından tevcih edilen lakapların zikredilmesine bağlıydı. Bu nedenle, dönemin rakip taht müddeileri, saltanatlarının tasdiki ve yetkilerinin meşrulaştırılması için sık sık halifeye müracaat etmişler, halife de ister istemez bu siyasi kavgalara alet olmuştur. Taht iddiacıları isteklerinin halife tarafından kabul edilmemesi halinde tehdit yoluna gittikleri gibi, bazen halifeyi nazarı itibara almadan kendi adlarına hutbe

okutmaktan çekinmemişlerdir.

Fetret devri taht kavgalarında genellikle pasif kaldığını gördüğümüz Abbasi Halifesi Mustazhir, muzaffer veya Bağdat'a hakim olan taraf adına hutbe okutuyordu. Buna rağmen halife, Melikşah'ın ölümünden sonra, taht iddiasında bulunan Tacü'd-Devle Tutuş'un Bağdat'da kendi adına hutbe okutma isteğini reddetmiştir. Hutbe okutabilmesi için, barışı sağlaması, İslam dünyasında hükmünü geçirmesi ve kendisine muhalefet edecek, Melikşah'ın oğullarından hiç birinin kalmaması durumunda ancak hutbe okutabileceğini söylemiştir. Böylece halife teamüllere uygun davranmış ve saltanatı tehdit eden bir maniaya kolaylıkla boyun eğmek eğilimden olmadığını göstermiştir.

Halifeler, bazen yaptıkları teamül dışı işler veya sultanların hoşuna gitmeyen tasarruflarından dolayı, onların tepkisini çekiyorlardı. Fakat halifenin muhterem bir kişi, halifeliliğin de Sunni-İslam dünyasını temsil eden bir kurum olması, sultanlar tarafından hesaba çekilmesine engel idi. Genellikle bu tür olayların vebali halifenin vezirine yüklenirdi. Sonuçta, siyasi düşüncelerle halifenin veziri görevinden azledilir ve sultanların direktifleri ile bir başkası vezirliğe tayin edilirdi.

Bu dönemin orjinal olaylarından biri, taht kavgaları sırasında mali yönden sıkıntıya düşen sultanların zaman zaman halifeye müracaat ederek mali yardım talebinde bulunmalarıdır. Diğer bir orjinal hadise ise, Abbasi Halifesi Mustazhir'in, Berkyaruk'un Vasıt'ta kendisine ait toprakları işgal ederek aleyhinde konuşması üzerine, Muhamed Tapar'a, "Berkayruk'a karşı birlikte savaşmayı" teklif etmesidir. Taht kavgaları sırasında, sultanların kendi adlarına hutbe okutmak için, Bağdat'a gönderdikleri görevliler arasında mücadele devam ederken 1103 yılında bir ara kimin adına hutbe okutacağını şaşırان halifenin, sultanların adını hutbeden çıkararak yalnızca kendi adını zikrettirmesi olayı da farklı bir uygulama olarak karşımıza çıkmaktadır.

Muhammed Tapar, Selçuklu Devleti'nin yeniden güçlü ve hakim bir duruma gelmesi için çaba göstermiş ve halifelik üzerinde de tam bir otorite kurmuştur. O'nun, İslam dünyasını tehdit

eden Batınîlere karşı verdiği mücadele, Sünni-İslam dünyası ve halifelik tarafından takdirle karşılanmıştır.

Hemen her devirde olduğu gibi, sultanların kızları veya kız kardeşleri ile evlenerek, Selçuklu Devleti nezdinde itibar sağlamak, ya da taraflar arasında dostluğu pekiştirmek amacıyla yapılan evlenme geleneğine Halife Müstazhir de katılmış, Melikşah'ın diğer bir kızı Seyyide Hatun'la Muhammed Tapar zamanında muhteşem bir düğünle evlenmiştir. Sonuç olarak bu dönemde de Selçuklu-Halifelik ilişkilerinin normal bir seyir takip ettiğini söyleyebiliriz. Gerek Berkjaruk, gerekse M. Tapar hutbelerde kendilerinden önce Abbasi halifesinin adını, lakap ve ünvanlarını zikrettirmişler, halifelik ise, Tuğrul Bey döneminde belirlenen statüye uygun olarak varlığını sürdürmüştür.

V. Sultan Sencer Dönemi

Sencer dönemi, Selçuklu-Halifelik ilişkileri açısından önceki dönemlerden farklı olayların yaşandığı bir devir olmuştur. Bu dönemde işbaşında bulunan Abbasi Halifeleri Müsterşid Billah ve oğlu Raşid Billah halifeliği eski statüsüne kavuşturmak amacıyla, askeri güç oluşturarak silahlı mücalelelere girmişlerdir.

Muhammed Tapar'ın ölümünden sonra, Büyük Selçuklu Devleti'nin idaresi oğlu Mahmud'un elinde kalmayarak, amcası Horasan Meliki Sencer'in eline geçti. Böylece Selçuklu Devleti siyasi ve idari yönden yeniden şekillendi ve devletin idare merkezi doğuya (Merv'e) taşındı. Sencer metbu sultan olarak Sultanu'l-A'zam ünvanını alırken, yeğeni Mahmud tâbi Irak bölgesi sultanı oldu. Halifelik, birinci derecede metbu hükümdar Sencer'e, ikinci derecede, Irak bölgesi kendisine verilen Sultan Mahmud'a tâbi hale geldi.

Bu dönemin yeni halifesi Müsterşid Billah, Irak bölgesinde kargaşa çıkaran mahalli emirlere karşı, Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'a danışmadan, bir ordu hazırlayarak savaşa girdi. Halifelik ilk kez kendine ait bir ordu ile siyasi mücadelelere katılıyordu. Irak bölgesinde Selçuklu idaresine

rağmen, siyasi hüviyetini kazanma eğiliminde olan halifenin benzer girişimleri daha sonra da devam etti. Nitekim bir müddet sonra halife, müstakil bir hükümdar gibi ordusu başında Arab emiri Dübeys'e karşı sefer çıkmış ve bizzat savaşa katılmıştır. Halife ilerleyen zaman içinde Bağdat'a yapılan saldırıları engelledi ve Bağdat ve civarında hakimiyet kurdu. Metbu Sultan Sencer, halifenin ordusu başında sefere çıkması ve başarılar elde etmesi neticesinde, Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'a haber göndererek, halifeye karşı gerekli tedbirleri almasını istedi. Halifenin, Tuğrul Bey döneminde belirlenen statünün dışına çıktığını, siyasi hüviyetini kazanma amacıyla olduğunu gören Sencer, bizzat kendisi ülkenin batısındaki olaylara müdahale etmek için bir kaç kez harekete geçti.

Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un ölümünden sonra, Abbasi halifesi Müsterşid Billah, kendisine müracaat eden Selçuklu şehzadelerinden hiç biri adına hutbe okutmayarak, "Hutbe konusunda kararın Sencer'e ait olduğunu" bildirdi. Daha sonra Halife, Irak Selçuklu Sultanı olmak için mücadele eden şehzadelerle bazen ittifaklar kurarak, bazen de kurulmuş ittifakları destekleyerek, şehzadeleri birbirine düşürmeye çalıştı. Halifenin bu tutumu ve yetki ve statüsü dışına çıkması Sencer'i tekrar harekete geçirdi. Sultan halifeyi eski statüsü dışına çıkmaması konusunda ikaz ederek, gönderdiği mektubunda diplomatik bir dille tehdit etti.

Sultan Sencer'in bu ikazlarına rağmen tutumunu sürdüren halife, Sultan Mesud'la yaptığı bir savaşta esir düştü. Bir süre sonra, tutsak bulunduğu çadır içerisinde Batınî fedailerin suikasti sonucu hazin bir şekilde öldürüldü (Ağustos 1135).

Halife Müsterşid'in öldürülmesinden sonra oğlu Raşid Billah halifelik makamına oturdu. Fakat o da babası gibi elinde kılıç savaşa giren ve siyasi hüviyetini elde etme temayülünde olan biri idi. Bu yüzden Irak Selçuklu Sultanı Mesud tarafından halifelikten azledildi. Selçuklu-Halifelik ilişkileri tarihinde ilk kez bir halife, Selçuklu Sultanı tarafından makamından uzaklaştırılıyordu.

Bu kez Sultan Mesud, Selçuklu Devleti'ne başkaldırmayacak,

silaha sarılmayacak ve taraflar arasında belirlenen statüye aykırı davranmayacak birinin halifelik makamına getirilmesini istedi. Bu düşünceyle yapılan müzakereler sonunda Raşid Billah'ın amcası Ebu Abdullah "Muktefî Biemrillah" lakabı ile sultan tarafından halifelik makamına tayin edildi. Sultan Mesud, yeni halifenin, ordu teşkil etmemesi ve Selçuklu Devleti'ne karşı siyasi mücadeleye girmemesi için gerekli tedbirleri aldı.

Kaynaklar, Sultan Mesud'un ölümü ile (Ekim 1152) Selçuklu hanedanının parlak devirlerinin sona erdiğini ve gücünün ortadan kalktığını belirtiyorlar. Sultan Mesud'un halifeliğe karşı aldığı bazı tedbirler, Halife-Sultan ilişkilerinde oldukça etkili oldu ve Muktefî Biemrillah önceki halifeler (Müsterşid Billah ve Raşid Billah) gibi, Mesud'un saltanatı boyunca silaha sarılmadı. Fakat Mesud'un ölümünden sonra, Bağdat'da Selçuklu devlet görevlilerini tevkîf ettirip, mallarına el koydu. Bir süre sonra Bağdat civarındaki Hille, Vasıt gibi bazı şehirleri eline geçiren Halife Muktefi'nin bu siyasi mücadelesi ölümüne kadar sürdü (Mart 1160).

Sultan Sencer'in ölümünü (Nisan 1157) müteakip Bağdat'da, Selçuklular adına okunan hutbeler tamamen kaldırıldı. Halife tarafından, Selçuklular adına okunan hutbelerin kesilmesi için Şam ve el- Cezire bölgelerine mektuplar yazıldı. Son dönemde Irak Selçuklu Devleti tahtına oturan Selçuklu devlet adamları Muhammed (1153-1159), Süleymanşah (1159-1161), Arslanşah (1161-1176) ve III. Tuğrul (1176-1194) siyasi zaafiyet yüzünden otorite sağlayamadılar. Onlar, atabeklerin himaye ve gölgesinde güç ve iktidarlarını kaybettiler. Buna paralel olarak halifelik üzerindeki otoriteleri de kayboldu. Son dönem halifleri de Selçuklu hakimiyetinin ortadan kalkması için, atabeklerin siyasi ihtiraslarını tahrik ederek talihsiz akıbeti hızlandırdılar.

Büyük Selçuklu Devleti'nin vasalı olan tâbi devletlerle Halifelik arasındaki ilişkiler; Tuğrul Bey ile Abbasi Halifesi arasında belirlenen ve daha sonra gelenek haline gelen statüye uygun olarak devam etmiştir. Özellikle birinci dereceden Selçuk Devleti'ne bağlı vasal devlet yöneticileri, Büyük

Selçuklu Sultanları gibi Abbasi halifeliği adına hutbe okutuyorlardı. Yalnız Suriye ve Filistin Selçuklu Devleti Meliki Tutuş'un bir ara Fatımi halifesi adına hutbe okutmak için mahalli emirlerle anlaşma yapması, yine Suriye, Filistin Selçuklu Meliki Rıdvan'ın Haleb ve diğer hakimiyet bölgelerinde kısa bir süre için Fatımî halifeliği adına hutbe okutması veya bazı Selçuklu beylerinin siyasi ikballeri için onlara yakınlaşması gibi istisnai olaylar dışında, Selçuklu Devleti'nin vasalı olan idareciler Şii-Fatımî halifeliği adına hutbe okutmadılar. Abbasi halifeleri de, tahta geçme gibi bazı önemli olaylar sonucunda vasal devlet idarecilerine hil'at, ferman, lakab ve ünvanlar veriyordu. Örneğin, Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurucusu olan Süleymanşah'a Abbasi halifesi Kaim Biemrillah tarafından hil'at (özel giysi) ve ferman ile "Nasiu'd-Devle", "Ebu'l-Fevaris" ve "Rükneddin" ünvanları tevcih edilmiştir. Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra, vasal devlet idarecileriyle halifelik arasında geleneksel ilişkiler sürdürülmüş, özellikle Anadolu Selçuklu Devleti sultanları ile, diplomatik faaliyetler ve Moğol tehlikesi gibi önemli olaylar karşısında işbirliği çabaları görülmüştür.

Sonuç

Selçuklu-Halifelik ilişkilerini olayların karakteri bakımından başlıca iki devreye ayırabiliriz. Birinci devre, Tuğrul Bey'in Abbasi Halifesi tarafından "Doğunun ve batının hükümdarı" ilan edilmesiyle şekillenmiştir. Tuğrul Bey'in Ocak 1058'de halifelik sarayında, İslam dünyasının yegane lideri ilan edildiği toplantı sonunda, hem halifenin, hem de sultanın görev, yetki saha ve sınırları değişti. Halifenin görevi; meşru sultanın adını, kendi adından sonra hutbelerde zikrettirmekten ve saltanat makamınca hazırlanan temliknâme ve menşurları mecburî tasdikle birlikte, dönemin gelenekleri icabı, sultan, vezir veya devlet adamlarına ünvan ve lakablar vermek, hil'at giydirmek, kılıç kuşatmak gibi adetleri uygulamak oldu. Buna karşılık, devlet idaresi, saltanat ve

hükümrânlık ve siyasi nizam ve asayişin temini gibi bütün işler sultana tevdi edildi.

Bu devrede yaşanan Selçuklu-Halifelik ilişkileri genel olarak Tuğrul Bey döneminde tespit edilen statüye uygun bir seyir izlemiştir. Örneğin; Selçuklu Sultanları fethettikleri yerlerde okuttukları hutbelerde, kendilerinden önce Abbasi halifesinin adını, lakab ve ünvanını zikrettirmişlerdir. Sultanlar, halifelik makamına azamî saygıyı göstererek, İslam dünyasında halifeliğe yeniden itibar kazandırmışlar, Abbasi halifeliğinin rakibi olan Şii-Fatımilere karşı birincinin hamiliğini üstlenerek, Şiilerle mücadeleye girmişlerdir. Sultan Melikşah'ın son günlerinde meydana gelen siyasi anlaşmazlık yüzünden, halifeyi Bağdat'dan kovma olayı istisna edilecek olursa, hiç biri, halifeliği ortadan kaldırmak veya mevcut halifeyi değiştirmek gibi bir girişimde bulunmamışlardır.

Abbasi halifeleri de bazı istisnai olaylar dışında Selçuklu sultanlarının emir ve direktifleri dışına çıkmamışlardır. Tuğrul Bey'in ölümünden sonra, siyasi iktidarı yeniden ele geçirme çabası içine giren ve bu amaçla bir müddet Sultan Alp Arslan adına hutbe okutmayan Halife Kaim Biemrillah ile Fetret Devri taht kavgaları sırasında kısa bir süre kimin adına hutbe okutacağını bilemeyen Halife Mustazhir dışında hiç biri, sultanlar adına okunan hutbeyi kesmemişlerdir. Halifeler, halifelik haklarının korunmasında titizlik göstererek, kendilerini rahatsız eden durumlar ve olaylar karşısında, sultanlardan yardım talep etmişler veya mukabil isteklerde bulunabilmişlerdir.

Selçuklu sultanlarının tahsis ettiği varidatla geçimlerini sağlayan bu dönem halifeleri, yalnızca hükümetleri tasdik etmek, ziyaretleri kabul, sultana ve tâbi hükümdarlara hil'atler ve bir takım ünvanlar vermek gibi öteden beri âdet olan merasimlerden başka hususlara karışmamışlardır.

İkinci devre olaylar; Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'un, Horasan hakimi amcası Sencer'e mağlup olması neticesinde, devlet merkezinin doğuya kayması ile Irak'ta meydana gelen otorite boşluğundan istifade eden halifelerin, kaybettikleri iktidarı

yeniden elde etme çabası için girmeleri ile şekillenmiştir. Bu dönemdeki Abbasi halifeleri, başta Müsterşid Billah olmak üzere, Raşid Billah ve Muktefî Biemrillah Selçuklulardan kurtulup eski statülerine dönmeyi denemişler, hatta sultanlara karşı oluşturdukları ittifaklarla silahlı mücadeleye girmişlerdir. Nitekim Halife Müsterşid Irak Selçuklu Sultanı Mesud'a karşı yaptığı silahlı mücadele esnasında esir düşmüş ve Batıni Fedaileri tarafından öldürülmüştür. Bir sonraki Halife Raşid Billah ise, silahlı mücadelelere mütemayil olduğu için bizzat Sultan Mesud tarafından halifelik makamından uzaklaştırılmıştır.

Bunlar ve daha sonra gelen halifelerin, Selçuklu sultanlarına karşı yeniden siyasi hakimiyeti ele geçirme girişimleri, Seluklu Devleti'ni yıkan şiddetli dahili ihtilaflardan biri olmuştur. Halifeler, Selçuklu idarecilerine karşı siyasi ve askeri faaliyette bulunmalarına rağmen, Selçuklular onları Hz. Peygamber'in varisleri ve Sünni Müslümanların lideri olarak görmüşler ve eski saygılarını sürdürmüşlerdir. Bu dönemin en zayıf ve en güçsüz sultanları bile, saltanat hukukuna gölge düşürmemek için çok dikkatli olmuşlar, halifeleri manevi nüfuzları dışına çıkmamaya zorlamışlardır.

Özet olarak diyebiliriz ki; Abbasi halifeliğinin, Selçuklu Devleti üzerinde biri müsbet, diğeri menfi olmak üzere iki yönde tesiri olmuştur. Müsbet tesiri; Selçuklu Devleti'nin manevi sahada kuvvetlenmesinde, bütün orta ve yakın doğuda meşru bir siyasi teşekkül olarak tanınmasında ve İslam dünyasında birliği sağlamasında etkili olmuştur. Menfi tesiri ise; taht kavgaları sırasında meydana gelen siyasi buhranlardan istifade ile, kuvvetten düşen Selçuklu sultanlarına karşı, siyasi iktidarı ele geçirme mücadelesine girmeleri, devletin parçalanıp dağılmasında en önemli dahili etkenlerden biri olmuştur.

Yrd. Doç. Dr. Hasan Hüseyin ADAKIOĞLU,
Osmangazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi / Türkiye.

Alıntı Kaynağı: Türkler, Cilt: 4 Sayfa: 659-668. Taryhy makalalar